

Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ — головне завдання юридичної науки

П. М. РАБІНОВИЧ

доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та філософії права, академік АПрН України, заслужений діяч науки і техніки України (Львівський національний університет імені Івана Франка)

З-поміж основних функцій загальної теорії права й держави чи не найважливішою та найскладнішою для виконання є функція, названа у свій час «інтерпретаційною» [1, 38-39]. Вона полягає, висловлюючись стисло, у виявленні сутності тих явищ, які відображаються поняттями «право», «державна» і похідними від них.

Якою ж мірою виконує (чи, навпаки, не виконує) цю функцію сучасне вітчизняне загальнотеоретичне право-державознавство, яка наукова парадигма й який концептуально-методологічний підхід є найбільш прийнятними для її здійснення — такі питання висвітлюються у пропонованій статті.

З давніх-давен встановлено, що кожному феномену завжди притаманні сутність і явище («явленість»). При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (оболонка) феномену та його сутність найчастіше не збігаються.

Соціальне явище стає відомим суб'єктам соціуму вже у процесі їхньої повсякденної практики. Сутність же такого явища зазвичай може бути виявлена за посередництвом спеціалізованої діяльності — насамперед діяльності науково-дослідної. Тому-то й найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності. Адже якби сутність і явище («явленість») того чи іншого феномену збігалися, то й потреба у його науковому дослідженні, мабуть, взагалі не виникала б.

Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. Теорія (чи концепція), яка саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслуговувати на статус наукової. Це, вочевидь, стосується й тих феноменів, які у соціально-політичній, зокрема державно-юридичній, практиці та й в юридичній науці вважаються правовими (а таких феноменів — досить різноманітних за їх специфічним онтичним статусом, за їхньою, так би мовити, субстанцією — існує, як свідчить минула й сучасна правова думка та практика, більше десяти...).

Та перш ніж розглядати питання про сутність чи то природно-правових, чи то державно-юридичних (позитивно-правових) явищ, потрібно насамперед чітко визначитись із інтерпретацією загального поняття сутності соціальних явищ (адже з цього питання можуть існувати — та й справді існують — різні погляди). Свого часу нам довелося запропонувати таку дефініцію означеного поняття: соціальна сутність явищ — це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства. І нині — майже 20 років потому — серйозних підстав відмовлятися від цього визначення не вбачаємо.

Проблема соціальної сутності права і держави в сучасній вітчизняній юридичній літературі. Щодо визнання необхідності виявлення і характеристики соціальної сутності сучасних правових (та й державних) явищ, то у нашій загально-теоретичній юриспруденції висловлюються різні думки. Так, одні автори вважають, що питання про цю сутність навряд чи є центральним для юридичних наук: його «більш доцільно розглядати у межах філософії, політики, соціології тощо» [2, 311]. Інші фахівці (вони становлять переважну більшість теоретиків) визнають, що стосовно легістсько-правових (і державних) явищ ця сутність має здебільшого двоїтий характер: ці явища виражають інтереси як усього суспільства, так і певних його частин, осередків (причому співвідношення між цими двома сторонами сутності таких явищ є конкретно-історичним; зокрема у XX-XXI ст. воно «зсувається» на користь загальносоціальної складової [3, 76-77, 87-88; 4, 292-293; 5, 257]).

З останньою позицією, безперечно, слід погодитись. Але її прибічники — юристи-теоретики — зазвичай не виявляють, не обґрунтовують, інтереси та волю якої ж саме частини сучасного соціально неоднорідного суспільства (чи то в Україні, чи то в іншій країні) виражають і реалізують правові й державні явища. Отже, ця група авторів фактично змикається з першою групою, оскільки теж не з'ясовує повну, «інтегровану» соціальну сутність кожного з існуючих нині згаданих феноменів.

Між тим якщо, характеризуючи сутність нинішніх реальних правових і державних явищ, обмежитись лише вкрай абстрактною вказівкою на її загально-соціальну складову й нічого конкретного не сказати про її складову, так би мовити, спеціально-соціальну (потреби, інтереси змістовно визначених частин соціально-диференційованого суспільства: класово-економічні, етнічні, вікові, ідеологічні, політичні тощо), тоді розрізнити і класифікувати означені явища саме за їх сутністю виявиться, взагалі, неможливим. Адже ніколи не існувало й не існує таких держав (і відповідних позитивних правових систем), які б не вирішували загальносоціальні проблеми. У суспільстві державно-організованому такі проблеми жодна організація, інституція виконувати не спроможна. Тому є підстава констатувати, що обидва охарактеризовані підходи вписуються (хоча й різною мірою) у той наукознавчий процес, який свого часу нами було кваліфіковано як «втеча від сутності» [6, 57].

Така ситуація є майже традиційною для сучасного західного суспільствознавства, яке і раніше, і нині державу трактує як надкласову, що представляє інтерес всіх верств суспільства. Та й авторка цього спостереження схильна вважати, що «у сучасних цивілізованих державах не стало чітко виражених класів» і що «типологію сучасних держав неможливо підвести під формаційну класифікацію типів держав» [5, 68, 86].

Проте погодитись із такими трактуваннями повною мірою навряд чи можливо принаймні з двох причин.

По-перше, тому, що навіть серед західних авторів (і вчених, і політиків) є чимало таких, які, будучи відвертими опонентами історико-матеріалістичної наукової методології, все ж визнають наявність у більшості сучасних західних суспільств середнього класу, а в суспільствах постсоціалістичних — необхідність утворення цього класу (який мав би скласти більшість населення), що є невідмінною передумовою стабільного демократичного розвитку. По-друге, тому, що в

останні роки в науці деяких постсоціалістичних суспільств прокладає собі дорогу концепція «політичного класу» (яка, до речі, нещодавно стала предметом нової теми Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [7, 25-27]).

І якщо в нашій навчальній літературі ще можна зустріти досить категоричне твердження про те, що «в соціально-неоднорідному суспільстві влада виражає і захищає інтереси певної частини населення» [8, 57], то логічним буде очікувати, що при висвітленні питання про соціальну сутність сучасної української держави такі автори з'ясують і обґрунтують, інтереси якої саме частини суспільства ця держава відстоює. Якщо ж стосовно цієї держави і правової системи юридична наука зніме з себе обов'язок виявляти їхню соціальну сутність, то вона, дозволивши собі стверджувати, саме і «тікати», ухилитиметься від виконання своєї домінантної, «верховної» функції.

Навіть якщо погодитись із тим, що нинішня держава є (чи має бути) начебто неупередженим арбітром між носіями відмінних інтересів [4, 69-70], інструментом досягнення загального компромісу, а сутністю встановлюваного нею позитивного права є «спільна воля, заснована на компромісі суб'єктів загально-соціальних і вузькогрупових інтересів, і спрямована на досягнення у соціально-неоднорідному суспільстві злагоди й миру» [9, 100], то й тоді авторам варто б зазначити (хоча б для прикладу, для ілюстрації), чиї та які інтереси така держава спромоглася залагодити, «помирити» й відобразити у позитивному праві. Ось тоді це й було б характеристикою другої — «стратифікаційної» — сторони соціальної сутності позитивного права і держави.

Звісно, наукове виявлення соціальної сутності права, держави — завдання нелегке. (В одному з вітчизняних навчальних видань відверто визнавалось, що «в останні роки визначити суть права в Україні досить важко, оскільки в умовах переходу до нової економічної системи право виражає інтереси різних соціальних груп населення» [10, 29]. Але виявити й «оприлюднити», про які саме групи йдеться, — це завдання поширюється, вважаємо, й на загальну теорію української держави та її права). Проте, використовуючи не тільки абстрактно-теоретичні, а й конкретно-соціологічні (соціолого-правові) методи дослідження, а також залучаючи результати досліджень інших суспільних наук і матеріали реальної соціальної (насамперед державно-юридичної) практики, яка, як відомо, є верховним критерієм наукової істини, таке завдання — з тією чи іншою повнотою й точністю — може бути, на нашу думку, виконане. А ось якщо наперед відмовлятися від його виконання або просто «мовчки» його не виконувати, то це істотно знецінюватиме практичну значущість, знижуватиме соціальний статус загально-теоретичної юриспруденції.

Нарешті, навіть якщо вести мову про прогнозований нами майбутній тип держави «соціальної демократії» і про перехідну до нього державу «соціально-демократичної орієнтації», то й у цих випадках належало б розшифрувати, з яких саме класів, верств, прошарків, груп складається в соціально-неоднорідному суспільстві та його більшість, яка має становити соціальну базу такої держави. (До цієї більшості ми вважали за можливе гіпотетично віднести клас трудящих-власників. Можна, певна річ, дискутувати з приводу цієї гіпотези, але тоді це і буде обговоренням проблеми соціальної сутності такої держави).

Потребовий дослідницький підхід як безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права й держави. З огляду на зазначену вище інтерпретацію соціальної сутності правових і державних явищ, той дослідницький концептуальний підхід, за посередництвом якого така сутність може бути виявлена, нами ще у середині 80-х років ХХ ст. було названо підходом «потребовим». Він був тоді інтерпретований як виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів, явищ у задоволенні таких потреб [11, 10]. І видається доречним стверджувати, що саме він є єдино можливим, унікальним засобом її з'ясування.

Саме цим зумовлюються місце та роль потребового підходу в усій системі різноманітних концептуальних підходів та дослідницьких методів, що використовуються задля вивчення будь-яких праводержавних явищ. Цей підхід, з одного боку, не може абсолютизуватись, гіпертрофуватись, оскільки — як і будь-який інший підхід — він має об'єктивні межі застосовуваності, а тому не підмінює й не витісняє інші дослідницькі підходи та методи. Проте, з другого боку, вони втрачатимуть свою евристичність, наукову ефективність, якщо залишиться невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих праводержавних явищ, які становлять об'єкт їх вивчення, — тобто якщо застосування таких підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності. Адже саме сутність явища визначає — причому глибинно, лише в кінцевому підсумку (хоча й зазвичай не прямо, а опосередковано) — усі його інші властивості та прояви.

Зрозуміло, не йдеться про те, щоб механічно відтворювати, реставрувати ті суто політичні висновки, які робили марксиста й деякі інші теоретики з тих реальних соціальних (насамперед класових) конфліктів, що відбувались у попередній історії та й за їх життя. Але вважаємо за доречне звернути увагу на можливість актуалізованої конкретизації, модифікації й використання того дослідницького методологічного підходу, який застосовувався ними задля виявлення соціальної сутності права, держави та й інших соціальних феноменів, — підходу діалектико — (зокрема історико-) матеріалістичного.

Деякими дискусантами висловлюється думка про те, що нині у суспільних науках діалектика начебто вже вичерпала свої евристичні можливості та має бути замінена такими «постмодерністськими» методологічними підходами, як, зокрема, синергетичний, дискурсивно-комунікативний, герменевтичний, аутопоетичний, і що деякі її положення та категорії (передусім, категорія закону, закономірності) мають бути виведені поза межі методології суспільних наук. (При цьому слід зауважити, що більшість прихильників «постмодерністських» підходів і методів, активно закликаючи до їх використання, самі зазвичай не реалізують їх евристичні можливості, їх поняттєвий апарат у реальних дослідженнях конкретних праводержавознавчих проблем).

Не маючи змоги (з огляду на обмеженість обсягу статті) проаналізувати основні аргументи, які наводяться на підтримку цієї позиції [12], зауважимо лише таке: методологічно значущі положення означених новітніх наукових напрямів становлять, на нашу думку, не протилежність, не заперечення діалектики, а конкретизацію, модифікацію її фундаментальних положень стосовно специфічних різновидів соціальних явищ, які є об'єктами таких наукових напрямів. Тому ос-

танні не можуть розглядатись як альтернатива, «антипод» діалектики, а навпаки, здатні слугувати інструментами посилення її пізнавального потенціалу. Далі, сама діалектика повинна не самоізолюватись від висновків новітніх наукових підходів, а засвоювати і враховувати їх, визначати їх належне місце у своїй концептуально-категоріальній структурі. Це, безперечно, сприятиме її власному змістовно-методологічному збагаченню та розвитку.

І нарешті, діалектика як наука про гранично загальні (всезагальні) закономірності всіх й усіляких явищ (матеріальних, духовних, соціальних) цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні. Реалізація ж саме потребового підходу (який саме і є результатом конкретизації історико-матеріалістичної парадигми) у виявленні сутності правових і державних явищ вимагає розв'язання таких завдань:

1) слід осягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства (зокрема, з'ясувати співвідношення цих потреб з такими суміжними, спорідненими явищами, як інтереси, мотиви, цілі відповідних суб'єктів);

2) необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну класифікацію;

3) мають бути здобуті змістовні знання стосовно потреб: а) загально-соціальних; б) групових; в) індивідуальних у тому суспільстві, де сформовано, функціонує та розвивається досліджуване правове чи державне явище;

4) потрібно встановити: а) потреби яких саме суб'єктів (тобто чії потреби — чи то окремих індивідів, чи то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен; б) які ж саме види таких потреб він задовольняє;

5) слід з'ясувати — і це є найважливішим! — чи здатний досліджуваний правовий або державний феномен бути засобом, інструментом задоволення певних потреб. А якщо здатний, то якою мірою: чи він є лише одним із таких засобів, чи єдиним засобом. У разі ствердної відповіді на останнє питання, відповідні потреби можна буде вважати правовими чи державно-юридичними.

Застосування потребового підходу істотно полегшується, якщо в самому позитивному (юридичному) праві — насамперед у законодавстві — текстуально декларується, заради задоволення яких потреб встановлено певні юридичні норми, юридичні інститути.

Проведений нами саме під таким кутом зору аналіз Конституції України та ряду чинних українських кодексів виявив наступне.

В Основному Законі поняття «потреби» вживається у п'яти статтях (де згадуються, зокрема, потреби мовні (ст. 12), потреби громадян (ст. 41), потреби соціального захисту (ст. 47)). ЦК України вміщує це поняття у 17 статтях (в яких йдеться, зокрема, про потреби особисті (ст. 865), побутові (ст. 31), власників квартир (ст. 382), у матеріальному забезпеченні та догляді (ст. 749). У Сімейному кодексі України згадане поняття фіксується у п'яти статтях, де йдеться, зокрема, про потреби дитини (статті 97, 188), потреби у матеріальній допомозі (ст. 199). У ГК України воно включено до 18 статей (в яких згадуються, скажімо, потреби громадян (ст. 39), потреби особисті (ст. 62), господарські потреби учасників асоціації (статті 120, 152). У Житловому кодексі України розглядуване поняття використано у дев'яти статтях (де зазначаються, зокрема, потреби побутові

(статті 4, 186), потреби у поліпшенні житлових умов (статті 35, 54, 59). У Земельному кодексі України його вміщують 28 статей, у Водному кодексі України — 25, у ГПК України — 12, у Митному кодексі України — 11, у КЗпП України — 10, у КПК України — 9, у ЦПК України та Кодексі України про надра — по 8, у Лісовому кодексі України — 5, у КпАП України — 4, у КК України — 3.

Загалом же, у проаналізованих законах поняття «потреби» вжито 178 разів! До цього слід додати ще й випадки застосування в законодавстві України поняття «інтерес». Адже останній є зазвичай ні чим іншим, як усвідомленням певними суб'єктами їхніх потреб. Текстовий аналіз усіх зазначених вище законів виявив, що це поняття зустрічається в них понад 100 разів.

Така законодавча стилістика, безперечно, полегшує реалізацію потребового підходу, причому не лише в теоретичній юриспруденції, а й у практичній.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що концептуальний потребовий підхід був і залишається неперевершеним, незамінним, можна сказати, єдиним можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ, зокрема основоположних («природних») прав і обов'язків людини, держави та кожного з елементів її правової системи й її механізму юридичного регулювання (законодавства, законності, офіційної правової ідеології, юридичних відносин тощо). Також слід зауважити, що потребовий підхід застосовується і в галузевих юридичних науках [13], в інших галузях знань [14].

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. — К., 1971. — С. 38-39.
2. Машков А. Проблемы теории державы і права. Основи : курс лекцій. — К., 2008.
3. Загальна теорія державы і права : підруч. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х., 2008.
4. Теорія державы і права. Академічний курс : підруч. — 2-ге вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К., 2008.
5. Скакун О. Ф. Теорія державы і права. Енциклопедичний курс : підруч. — Х., 2006.
6. Рабінович П. М. Методологія правознавства : проблеми плюралізації // Вісник Академії правових наук України. — 1995. — № 3.
7. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення // Віче. — 2009. — № 9
8. Гусарєв С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія права і державы : навч. посіб. — К., 2008.
9. Шульга А. М. Основи теории государства и права : краткое учеб. пособ. — Х., 2006.
10. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій. — К., 1996.
11. Рабінович П. М. Социалистическое право как ценность. — Львов, 1985.
12. Ойзерман Т. И. Опыт критического осмысления диалектического материализма // Вопросы философии. — 2000. — № 2. — С. 3–31; Сокол А., Брикман Ж. Интеллектуальные уловки. Критик, современной философии постмодернизма. — М., 2002; Ивакин А. А. Скептические заметки по поводу философских интерпретаций некоторых выводов синергетики // Наукове пізнання : методологія та технологія. — Одеса, 2004. — Вип. 1. — С. 47-51; Баранов В. М., Першим В. Б., Баранова М. В. Место и роль метода материалистической диалектики в юридическом исследовании // Философия права. — 2007. — № 3. — С. 7–12; Губанов Н. И. Ницета философии постмодернизма // Философия и общество. — 2007. — № 1. — С. 54-68; Мальцев Г. В. Социальные основания права. — М., 2007. — С. 99-116.
13. Баринов Н. А. Имущественные потребности и гражданское право. — Саратов, 1987.

14. Мусин Г. Х. Потребностный подход в технико-технологической деятельности : учеб. пособ. — Уфа, 2002; Галимов Б. С., Мусин Г. Х. Биосоциосистема : опыт потребностного подхода. — Уфа, 2000.

Рабинович П. Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ — головне завдання юридичної науки

Анотація. У статті обґрунтовується положення про те, що найважливішою функцією юридичної науки є виявлення соціальної сутності правових і державних явищ. Такою сутністю, на думку автора, є здатність соціальних явищ слугувати засобом задоволення певних потреб тих чи інших суб'єктів суспільства — насамперед соціальних груп, а також усього суспільства в цілому.

Ключові слова: функція правознавства, соціальна сутність, соціальна сутність права, соціальна сутність держави.

Рабинович П. М. Обнаружение социальной сущности правовых и государственных явлений — главная задача юридической науки

Аннотация. В статье обосновывается положение о том, что первейшей функцией юридической науки является обнаружение социальной сущности правовых и государственных явлений. Такой сущностью, автор считает, есть способность социальных явлений удовлетворять определенные потребности тех или иных субъектов общества — прежде всего социальных групп, а также всего общества в целом.

Ключевые слова: функция правоведения, социальная сущность, социальная сущность права, социальная сущность государства.

Rabinovich P. Revealing the social nature of legal and public phenomena as the key assignment of legal science

Annotation. In the article the statement, that the most important function of juridical science is uncovering social essence of legal and state phenomena, is being substantiated. In the author's opinion such essence lies in ability of social phenomena to satisfy definite needs of different subjects of society, first of all of social groups and also of society in general.

Key word: functions of the legal science, social nature, social nature of law, social nature of the state.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2010.